

ANTANAS STRAVINSKAS

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka

PIETRYČIŲ LIETUVOS GELEŽINIAI KRYŽIAI

Pietryčių Lietuvos geležiniai kryžiai buvo iškeliami virš sakralinių pastatų – bažnyčių, cerkvių, koplyčių. Dažniausiai jie būdavo rėminiai, puošiami kiek padidintų formų lelijų ar kitokių gėlių žiedais. Panašių kryžių pasitaiko matyti prie kelių, sodybų ir kapinėse. Kartais tokie kaltiniai kryželiai būdavo iškeliami į aukštų medinių kryžių viršūnes. Panaši kryžių puošyba visame pietryčių Lietuvos regione turi bendrų bruožų; ji galbūt yra atėjusi iš didesnių šio regiono miestų (Vilniaus, Gardino, Minsko ir kitų). Panašios puošybos kryžių esama ir kai kuriose (senosiose) Vilniaus kapinėse. Kai kurie šio regiono geležiniai kryžiai, be tradicinių puošybos elementų (saulių, mėnulių, žvaigždžių), turi ir iš medinių kryžių perimtų detalių – skardinius dantytus stogelius masinės gamybos krucifiksams pridengti, taip pat Kristaus Kančios atributiką. XIX a. geležiniai kryžiai dažnai būdavo įmontuojami į žemus, mažai aptašytus akmenis, o XIX a. pab.–XX a. pr. jie įstatomi jau į gana aukštus (iki 1,5 m), labiau nugludintus akmeninius, o dar vėliau – ir į cementinius obeliskus. Tokius kryžius mėgstama puošti C, S raidžių pavidalo išlankstymais. Po Antrojo pasaulinio karo pastatyti geležiniai kryžiai vietinių kalvių padaryti iš įvairių statybinio metalo atliekų ir iš įvairaus storumo (6–10 cm) metalo vamzdžių. Jų kryžmos sujungiamos virinant elektra arba dujomis. Naujųjų laikų pietryčių Lietuvos geležiniai kryžiai puošiami labai menkai arba visai nepuošiami.

Šio straipsnio tikslas – supažindinti su įvairių tipų kaltiniais geležiniais kryžiais, statytais XIX–XX a. 6-ajame dešimtmetyje didelėje pietryčių Lietuvos erdvėje (maždaug nuo Ignalinos, Švenčionių rajonų iki Seinų ir Punsko krašto). Atsižvelgiant į naujausius kryžių tyrinėjimus, pagal tradicinę istorinę lyginamąją metodą bandoma atskleisti tam tikrus galimus Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos kryždirbystės kontaktus ir kai kurias kryžių statymo bei jų puošimo ypatumus. Naudotasi XX a. pradžios¹ ir naujausiais lenkų², baltarusių³, taip pat mūsų krašto kapinių ir kapų kryžių tyrinėjimais⁴.

¹ W. Szukiewicz, *Krzyże zdobne w gubernji Wileńskiej*, t. 7, *Wista*, Warszawa, 1903.

² R. Reinfuss, *Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce*, Wrocław, 1983.

³ М. Раманюк, *Беларускія народныя крыжы*, Мінск, 2000.

⁴ *Lietuvių kryžiai*, sud. A. Jaroševičius, įvadą parašė J. Basanavičius, Vilnius, 1912; G.M. Martinaitienė, *Du ornamentuoti kryžiai*, *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t.1, Vilkaviškio vyskupija, kn. 3: Lazdijų dekanatas, Vilnius, 1998; V. Milius, *Kodėl staty-*

Tiriant kryžių struktūrą ir puošybą naudotasi dailininkų R.Dūdos, J.Jakimavičiaus, I.Jaskėnaitės, N.Jokubauskaitės, G.Kairytės, I.Kaziūnaitės, D.Matulaitės, A.Prelgausko, D.Starkutės, R. ir V.Tarabildų, A.Venslovaitės, A.Žalytės ir A.Žilio brėžiniais ir piešiniais, saugomais Lietuvos nacionalinio muziejaus Ikonografijos skyriuje (toliau – *LNM IEIK*), Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus (toliau – *ES*) dail. R.Butvilienės padarytais piešiniais. Taip pat V.Miliaus, K.Šešelgio, J.Vailionio ir kitų fotografijomis.

Straipsnyje nagrinėjamos trys pagrindinės temos: geležinių kryžių paskirtis ir paplitimas, jų struktūra ir ryšys su mediniais kryžiais, taip pat jų puošyba. Pastarajai temai skiriamas didžiausias dėmesys.

Seniausi šiame regione – tai visose gretimose šalyse (ypač katalikiškoje vakarų Baltarusijoje, siaurės Lenkijoje ir pietryčių Lietuvoje) – yra geležiniai kryžiai, iškelti virš įvairių sakralinių pastatų (bažnyčių, cerkvių, koplyčių ir koplytėlių). Tai daugiausiai rėminiai arba ažūriniai kryžiai. Pietryčių Lietuvoje kartais jie būdavo iškeliami virš aukštų, išlankių medinių kryžių. Tokių ar panašių (tik vienastiebių) kryžių galima pamatyti ir pakelėse bei kryžkelėse (4 pav.). Panašių į tokius kryžius yra antkapinių paminklų kapinėse. Jie daug vėlyvesni už sakralinių pastatų kryžius, todėl peršasi mintis, kad jų struktūrai (iš dalies ir puošybai) galėjo daryti įtaką ankstyvieji bažnyčių ar koplyčių barokiniai kryžiai. Šią mintį tarsi patvirtintų Bikūnų, Rimšės, Dieveniškų ir Punsko sakralinių pastatų ir antkapinių paminklų kryžiai.

Apskritai pietryčių Lietuvoje, kaip ir visoje mūsų šalyje, yra dviejų tipų geležiniai kryžiai: vienastiebiai ir rėminiai. Yra ir išimčių, pavyzdžiui, Stakliškių (Prienu r.) kapinių antkapinis paminklas – penkiastiebis (11 pav.). Vienastiebiai kryžiai tradiciškai kalami iš plokščios (6–8 cm platumo) geležinės juostos ir įmontuojami arba į žemus, mažai tašytus akmenis (XIX a. II pusė), arba vėliau (XIX a. pab.–XX a. pr.) į labiau apdorotus, nugludintus akmenis ir į aukštus (iki 1,5 m) cementinius obeliskus. Pastebėjome tokią svarbią šio regiono kryžių konstrukcijos detalę: dažnas rėminis kryžius prasideda vienastiebiu geležies strypu. Kiek aukščiau (~ 50–60 cm) šis strypas skeliamas į dvi dalis ir, pridėjus dvigubą kryžmą, jis virsta tradiciniu rėminiu kryžiumi (1, 2, 3 pav.).

Tokią vienastiebių ir rėminių kryžių įvairovę Geranainių (Baltarusija), Dieveniškų (Eišiškių r.) ir Merkinės (Varėnos r.) krašte yra parodę

ti ir statomi kryžiai ir koplytėlės, *Liaudies kultūra*, 1992, Nr. 5, p. 22–23; 26–27; Z. Pocius, Aukštajame kalnelyje, *Dieveniškės*, Vilnius, 1968, p. 159–170; Z. P o c i u s, Kapinės ir antkapiniai paminklai, *Merkinė*, Vilnius, 1970, p. 221–232.

Z.Pocius ir G.Kairytė, R., V. Tarabildos ir kiti dailininkai knygoje „Dieveniškės“ (1968 m.) (5 pav.) ir „Merkinė“ (1970 m.)⁵.

Pagal struktūrą ir puošybą prie seniausių pietryčių Lietuvos geležinių paminklų (XIX a.) galima skirti visų pirma Rimšės senųjų kapinių koplyčios (1 pav.), Mažėnų koplyčios geležinius kryžius (2 pav.) ir Bikūnų (3 pav.) kapinių stogastulpio kryžių (Ignalinos r.). Jiems visiems būdinga minėtoji sąranga (kai vienastiebis perskeliamas). Visiems šie kryžiams būdingi tradiciniai puošybos elementai – uždari arba atviri saulės ratai kryžmų centruose, pusmėnuliai, taip pat iš kryžmų pažastų sklindantys spinduliai. Tiesa, jų puošyba kiek skiriasi. Vienų kryžmos baigiasi tradiciniais trilapiais (1 pav.), kitų – vadinamosiomis „kirvelių“ užbaigomis ir prie atviro saulės rato kniedėmis pritvirtintais ir kiek grubokai lenktais spinduliais (2 pav.). Bikūnų kryžiuje pritvirtintas ne tradicinis pusmėnulis, o jo pilnatis (3 pav.).

Prie senųjų kryžių puošybos skirtinas ir Adutiškio (Švenčionių r.) kapinių kryžius. Jo struktūrai ir puošmenims taip pat būdingas tradicinis pusmėnulis ir banguoti spinduliai (6 pav.). Iš kitų pietryčių Lietuvos geležinių kryžių gerokai išsiskiria kryžius, gausiai puoštas S raidės išraitymais ir vietoj saulės apskritimo kryžmos centre turintis aštuonkampe žvaigždę (7 pav.). Beje, kai kuriose Vilniaus kapinėse yra šio kryžiaus analogų.

Labai įvairūs geležiniai kryžiai būdingi XIX a. pab.–XX a. pr. pastatytiems antkapiniams paminklams Seirijų, Leipalingio (Lazdijų r.), Stakliškių (Prienuų r.) kapinėse (11 pav.). Jų sandara gerokai skiriasi nuo minėtųjų senųjų šio krašto geležinių kryžių. Daugiausia jie yra vienastiebiai ir abiejose stiebo pusėse padabinti dažniausiai S raidės formos plonomis ir siauromis metalo juostomis ar virbų išlankstymais. Kai kurie jų dar tebeturi iš medinių šio krašto kryžių perimtas detales – karpytos skardos stogelius krucifiksams pridengti. Čia labai mėgstamos rutulio ir apskritimų formos (kai kurie rutuliai kryžmų užbaigose yra mediniai). XX a. pradžios kryžiuose kartais įmontuojamos jų statymo datos, taip pat pritaikomos nedidelės skardinės lentelės, kur įrašomi mirusiojo duomenys (8, 9, 10 pav.). Šio laikotarpio geležiniams kryžiams būdinga net tik vizualiai trapi nerinio struktūra, bet dažnai ir daug kuklesni puošybos elementai. Dažniausiai apsiribojama tik S formos išlankstymais, raidžių C ir S pavidalo imitacija. Būdingiausias tokių ar panašių kryžių pavyzdžius turime iš Leipalingio (Lazdijų r.), Stakliškių (Prienuų r.) ir Punsko (Seinų apskr.)

⁵Z. Pocius, Aukštajame kalnelyje..., p. 165; Z. Pocius, Kapinės ir antkapiniai paminklai..., p. 225, 227.

kapinių. Anot J.Vainos, S.Birgelio ir G.Martinaitienės, jie yra originalios puošybos, gražaus silueto, dekoratyvūs ir grakštūs⁶.

Kaip nurodo J.Vaina (ir kiti autoriai), šio krašto „kryžiuose yra augmenijos, rečiau mėnulio ir kitų dangaus kūnų motyvai (išskyrus Saulę)“. Iš augmenijos ornamentų bene dažniausi yra stilizuoti lelijų žiedai. Kartais šie motyvai darniai įkomponuoti į dangaus kūnų motyvų visumą⁷.

Trečią geležinių kryžių puošybos tarpsnį sudaro patys naujaisi, jau po Antrojo pasaulinio karo pastatytieji kryžiai. Dažniausiai jie pagaminti iš įvairių statybinių metalo atliekų. Dažnai naudojami ir įvairaus storumo (vidutiniškai 6–10 cm) vamzdžiai. Tokių kryžių kryžmos užsibaigia minėtais rutuliais ir beveik neturi kitokių puošybos elementų (kartais lelijos žiedo rudimentus) (15 pav.).

Naujesni cementinių obeliskų kryželiai puošiami įmantresniais motyvais, bet metalo apdaila gruboka⁸.

Šiuos faktus patvirtino ir 1970 m. Gervėčių kraštotyros ekspedicijoje klausinėti kalviai. Antai Tamošius Iljaitis, g. 1903 m. Knystuškių k., išmokęs kalviauti brolių Joną ir du jo sūnus, gebėjęs dailiai apkaustyti kraitines skrynias, sakė: „Seniau [apie XIX a. vidurį] gražių kryžių nekalė“. Kitas kalvis Jonas Skerla, g. 1906 m. Miciūnų k. (Gervėčių apyl.), XX a. viduryje padaręs (suvirinęs) iš vamzdžių paprastą kryžių be jokių puošmenų⁹.

Šio regiono kapinės paprastai aptveriamos medinėmis (rečiau – akmenų) tvoromis. Ypač daug dėmesio meistrai skyrė kapinių varteliams, kurių viršuje būdavo įstatomi kaltiniai kryželiai. Jų puošyba nesiskyrė nuo kitų geležinių kryžių (Antalgės k., Ignalinos r.; Pupinių k. Dūkšto apyl. ir kt.)¹⁰. Tačiau bene svarbiausia, kad natūralioje aplinkoje stovintys kryžiai (ypač kaltiniai) gražiai susiliedavo su visa gamtine aplinka. Tai yra pastebėjęs menotyrininkas N.Vorobjovas: „Kryžių forma išauga iš gamtovaizdžio ir nuostabiai derinasi prie jo. Įsižiūrėkit, kaip kryžiai atrodo erdvėj, išryškindami, paversdami ją begaline architektūra: štai kryžiaus vertikalė sueina su lygumos plokštuma, štai – iškyla virš kranto linijos arba – į tolimąjį horizontą nuvingiuojančios kelio juostos. Ten, kur lietuviškąjį kryžių apsupa, jis [kryžius] tampa viena su jais. Kartais kryžius būna nutašytas iš medžio, kurio tikros šakos sukomponuoja pagrindinius ornamentinius motyvus. Tada jis [kryžius] panašus į keistą iš žė-

⁶ G.M. Martinaitienė, *Du ornamentuoti kryžiai..*, p. 179; J. Vaina, S. Birgelis, *Kryžiai, Punsko ir Seinų krašto materialinė kultūra*, Punsko „Aušros“ leidykla, 1997, p. 204–207; 322–361; 371 ir kt. iliustr.

⁷ J. Vaina, S. Birgelis, *Kryžiai..*, p. 205, 206, 207.

⁸ Z. Pocius, *Kapinės ir antkapiniai paminklai..*, p. 230.

⁹ Iš autoriaus rinkinio.

¹⁰ LNM, EIK 7105, 7108, 7110.

mės išaugusį augalą. Tokį išpūdį sustiprina raižytiniai papuošalai ir kryžių vainikuojantys kaltinės geležies ornamentai. Išpuoselėta ornamentinė aureolė sudaro vaizdingą vienovę su aplinkos lapija, medžių šakomis, o kryžiaus stulpas – su kamienais. Pro ažuūrinį ornamento raižinį sprovenanti padangių šviesa skliaute nupiešia įmantrų sudėtingą raštą¹¹. Anot šio išvalgaus autoriaus, Lietuvos kryžiai, būdami įvairių žmogaus išgyvenimų liudytojai ir tų išgyvenimų dalyviai, yra persmelkti ir „gamtos paslaptį jausmo“, ir žmogaus betarpiškumo, susidvejinimo su gamta jausmo¹². Kitaip tariant, žmogus, kalantis ar statantis kryžius, yra apimtas ir gilaus tikėjimo jausmo, ir didelės mirusiųjų pagarbos. Apie tai yra rašęs ir V.Šukevičius (1903 m.), o kiek vėliau – J.Basanavičius (1912 m.).

Ažuūrinų kryžių yra virš sakralinių pastatų visose čia minėtose gretimose šalyse. Panašios ornamentikos yra pakelių ir kapų geležiniai kryžiai. O tai rodo tam tikrą visų tų paminklų dirbimo ir jų puošimo papročių bendrumą (5 pav.). Regioninis artumas lėmė didesnę ar mažesnę jų panašumą. Tačiau tai galėjo lemti ir tam tikras didesniųjų šių kraštų miestų meistrų (kryžkalių ar kryždirbių) mobilumas. Juos parsigabendavo (ar pakviesdavo) užsakovai. Tačiau kartais būsimieji kryžkaliai patys mokėsi kalvystės didesniuose regiono miestuose (Vilniuje, Gardine, Olštynėje ir kitur), vėliau jie grįždavo į mažesnes gyvenvietes ir čia tapdavo tikrais kryžkaliais. 1968 m. Z.Pocius rašė: „Kaltus metalinius kryžius anksčiau dirbo kalvis Zverelas iš Klevyčios, Markovskis iš Antaniškių kaimo. Jų darbų, spėjama, yra Norviliškių kapinėse. Metalinius kryžius iš vamzdžių (paties naujaušio laikotarpio. – A.S.) su apvaliais aliuminio antgaliais ir kapų tvoreles iš armatūrinio metalo strypų šiuo metu dirba Daulėnų kaimo kalvis Vincas Januška, gyvenantis Norviliškėse“¹³. Labai įdomi kraštotyrininko Juozo Vailionio 1977 m. mintis: dar 1926 m. Miežonių k. (Lazdijų r.) kalvis Jurgis Zinkelis, Viktės Alesiūtės užsakymu, nukalė vienastiebį S formos išraitymais papuoštą kryžių, dar tebestovintį Veršių k., dešinėje kelio į Merkinę pusėje¹⁴. Kitas šio krašto kalvis, – leipalingiškis Vincas Telešius padirbo (už elgetos Tamošiuko Lapeškos surinktus pinigus) kryžių, pastatytą miške prie kelio į Druskininkus, pietinėje Avino ežero pakrantėje¹⁵. Vadinasi, pietryčių Lietuvoje ir tarpukario metais buvo ne vienas gabus kalvis, gebėjęs nukalti šiam kraštui būdingą geležinį kryžių. Tačiau Z.Pocius, rašęs apie Dieveniškų, Geranainių, Norviliškių ir kitas pietryčių Lietuvos kapines, teigė: „Nemaža antkapi-

¹¹ N. Vorobjovas, Gamtos jautimas lietuvių mene, *Liudies kultūra*, 1992, Nr. 1, p. 1-3.

¹² Ten pat, p. 3.

¹³ Z. Pocius, *Aukštajame kalnelyje..*, p. 168.

¹⁴ Leipalingio kraštotyros muziejaus nuotrauka.

¹⁵ Leipalingio kraštotyros muziejaus nuotrauka.

nių paminklų (kryžių) ir tvorelių atvežama iš Vilniaus, Ašmenos, Minsko ir iš kitur¹⁶. Šiam teiginiui tarytum pritarė pora metų vėliau (Gervėčių ekspedicijos metu) kalvis Izidorius Bučinskas, g. 1903 m., sakydamas, kad visi geležiniai kryžiai, kurie pastatyti Gėliūnų kapinėse, esą atvežti iš Vilniaus¹⁷. Tik nežinia, ar Z.Pocius buvo teisus, teigdamas: „Tačiau tai ne menininkų, o atsitiktinių uždarbiautojų gaminiai“¹⁸. Ar kalvius, dirbančius kiek grubokų ar net primityvių formų kryžius, galima vadinti „atsitiktiniais uždarbiautojais“, abejotina. Manome, kad tai daugiau naujų ekonominių sąlygų ir besiformuojančių naujų papročių padarinys.

Po Antrojo pasaulinio karo padaryti kryžiai dažnai vietinių kalvių (ar net mechanizatorių) iš tiesų (be dažymo ir dar vienos kitos detalės pridėjimo) labai menkai puošiami. Jie paprastai padaromi arba iš įvairių statybinių metalo atliekų, arba iš įvairaus storumo (apie 6–10 cm) metalinių vamzdžių ir virbų. Naudojama ir cinkuota skarda. Jų kryžmos paprastai sujungiamos moderniu virinant dujomis ar elektra. Tie kryžiai jau nebeturi tradicinių šio krašto kryžių puošybos elementų, tik kryžmų užbaigos kartais imituoja rutulius (jie būna ir mediniai) ar šiek tiek prasiškleidusius gėlių žiedus.

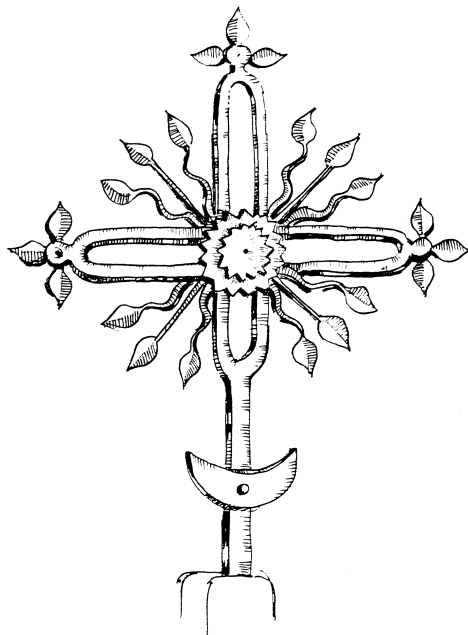
Įteikta 2002 m. birželio mėn.

¹⁶ Z. Pocius, *Aukštajame kalnelyje..*, p. 168.

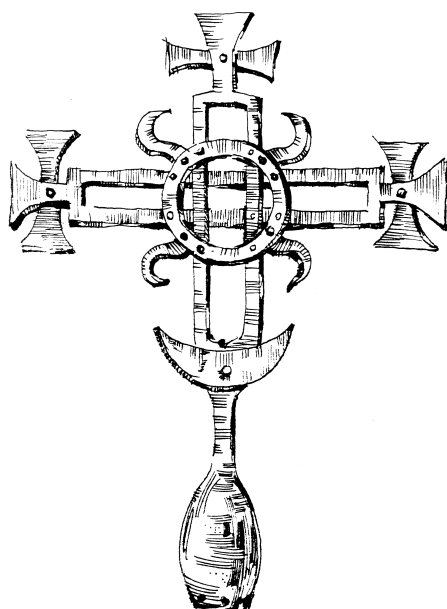
¹⁷ Iš autoriaus rinkinio.

¹⁸ Z. Pocius, *Aukštajame kalnelyje..*, p. 168.

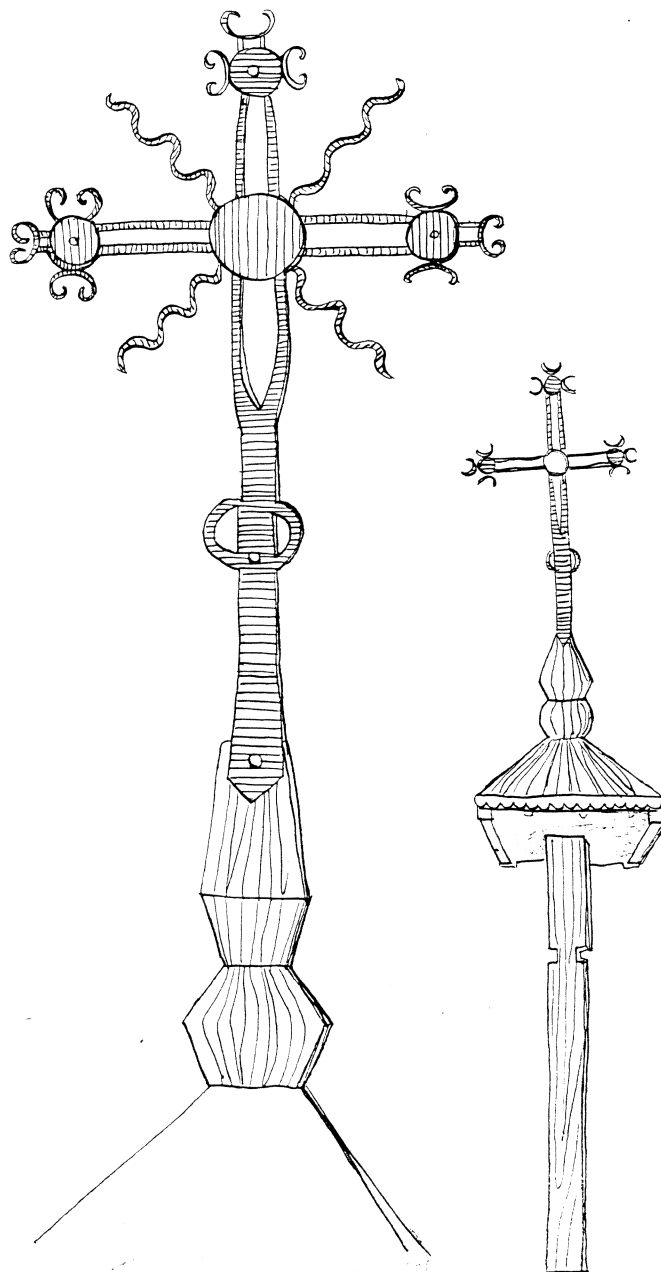
ILIUSTRACIJOS

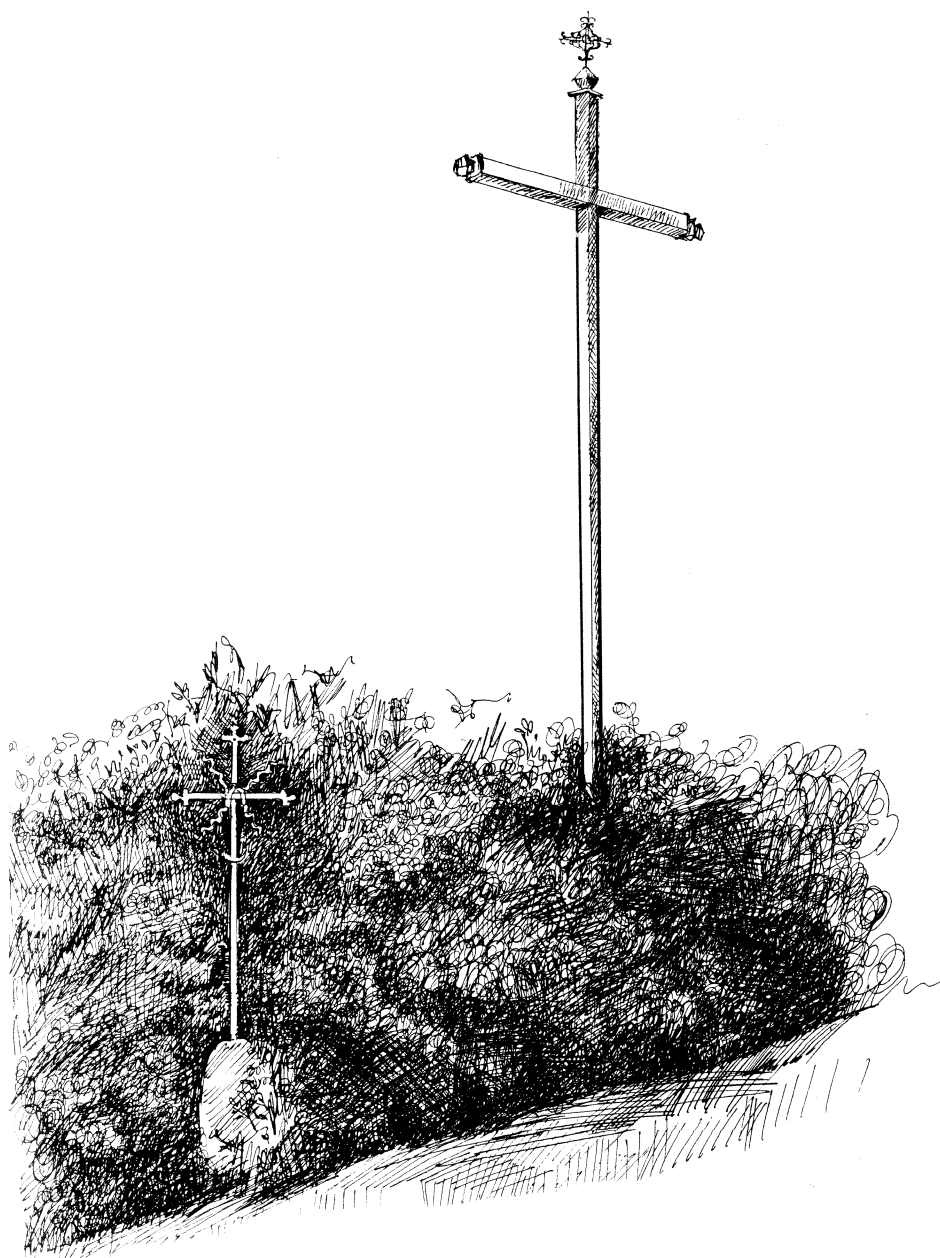
1 pav. Rimšės (Ignalinos r.) senųjų kapinių koplyčios kryžius (XIX a.).
Piešė G.Karalius 1966 m. EMIK 7071

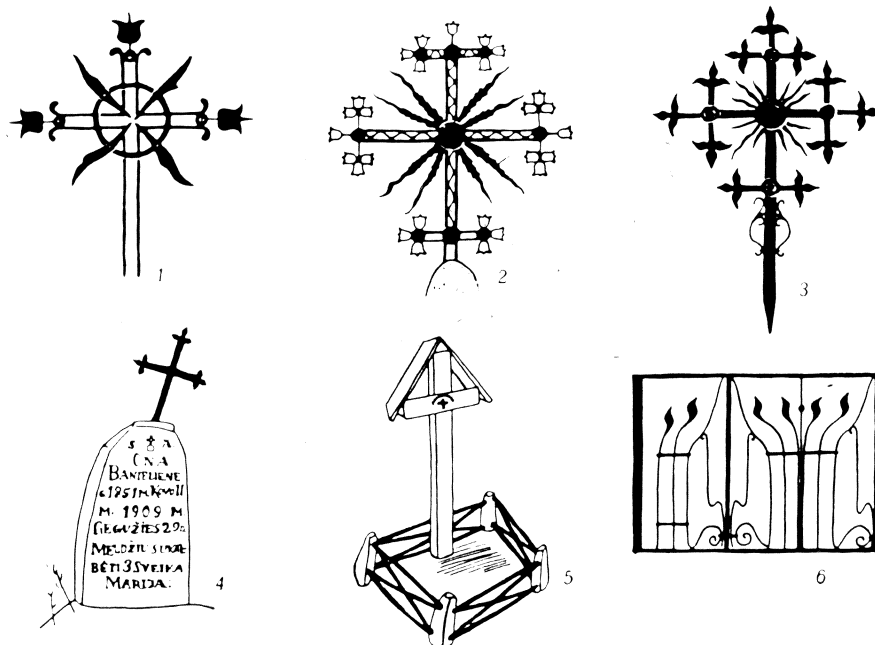
2 pav. Mažėnų (Ignalinos r.) koplyčios kryžius (XIX a.).
Piešė G.Karalius 1966 m. EMIK 7072

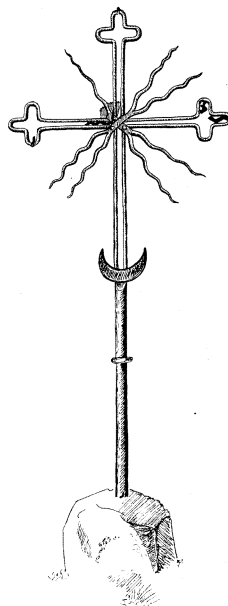
3 pav. Bikūnų (Ignalinos r.) stogastulpio kryžius (XIX a.).
Piešė A.Žalytė 1966 m. EMIK 7101

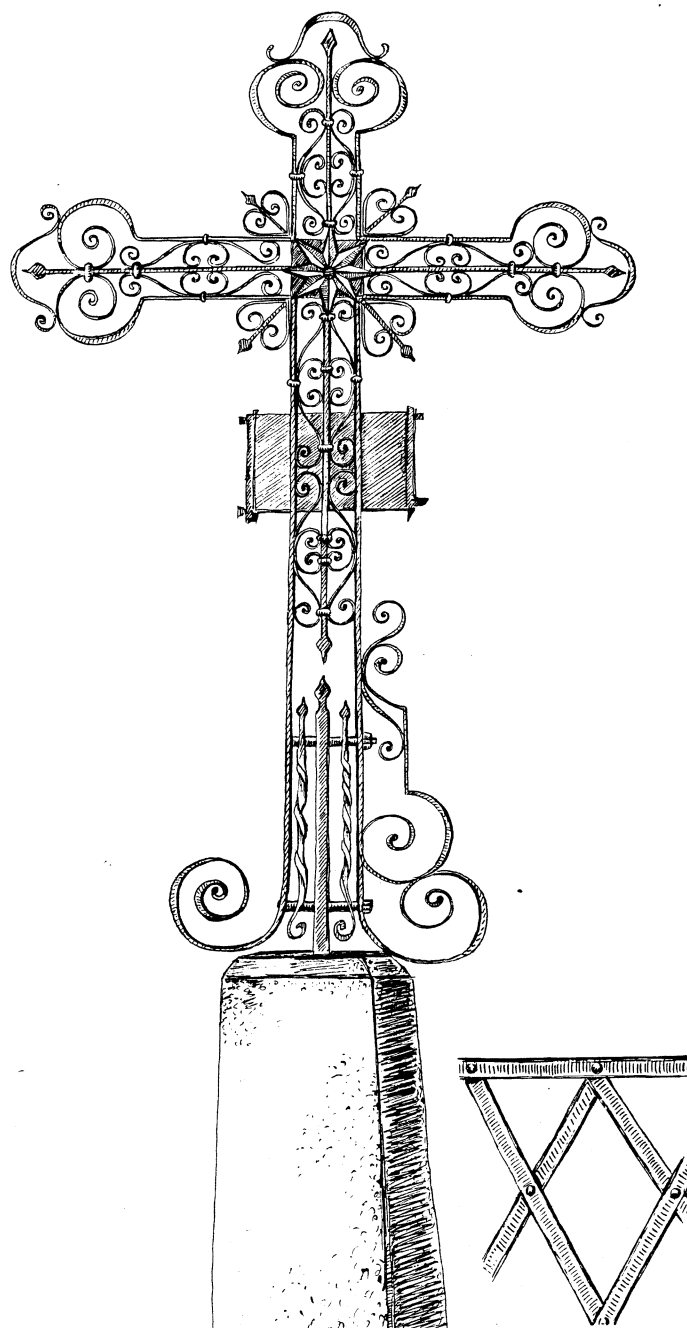
4 pav. Pakekės kryžiai Lazdijų r. (XX a. pr.).
Fotografavo J.Vailionis 1977 m., piešė R.Butvilienė

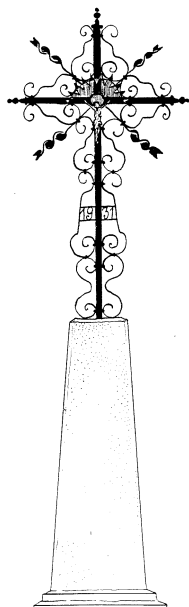
5 pav. Geranainiai (Baltarusija): 1 - varpinės kryžius; 2 - koplyčios kryžius;
3 - antkapinio paminklo kryžius; Dieveniškės (Šalčininkų r.);
4 - antkapinis paminklas (akmuo ir geležis), 5 - antkapinis kryžius (medis),
6 - kapo tvorelės dalis. Piešė G.Kairytė iš kn. „Dieveniškės“, 1968.

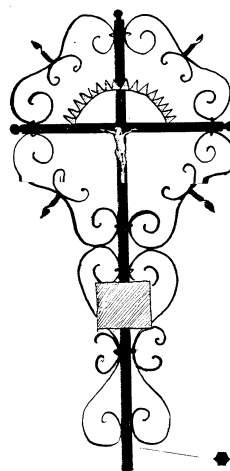
6 pav. Antkapinis kryžius (XX a. pr.) Adutiškio kapinėse (Švenčionių r.).
Piešė G.Kairytė 1972 m. EMIK 9801

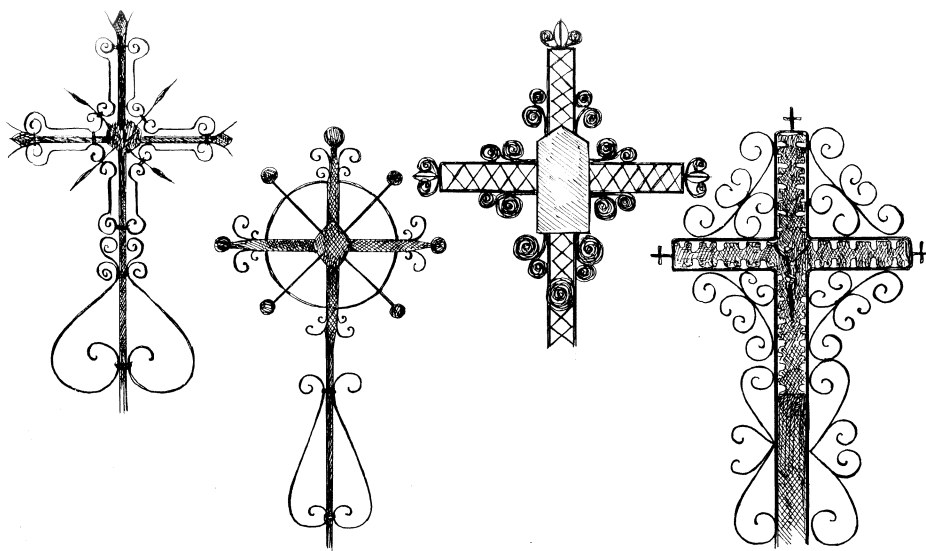
7 pav. Antkapinis kryžius (XIX a.) Adutiškio kapinėse (Švenčionių r.).
Piešė G.Kairytė 1972 m. EMIK 9083

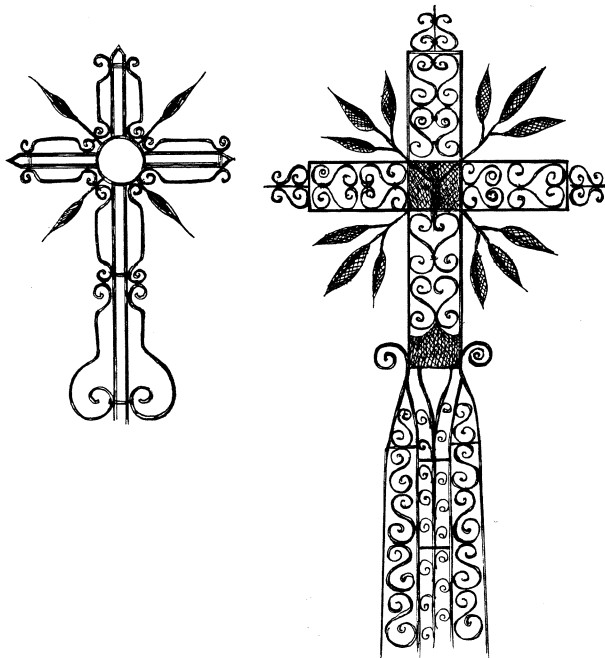
8 pav. Antkapinis kryžius (1931) Seirijų kapinėse (Lazdijų r.). Piešė A.Prelgauskas 1984 m. EMIK 11974

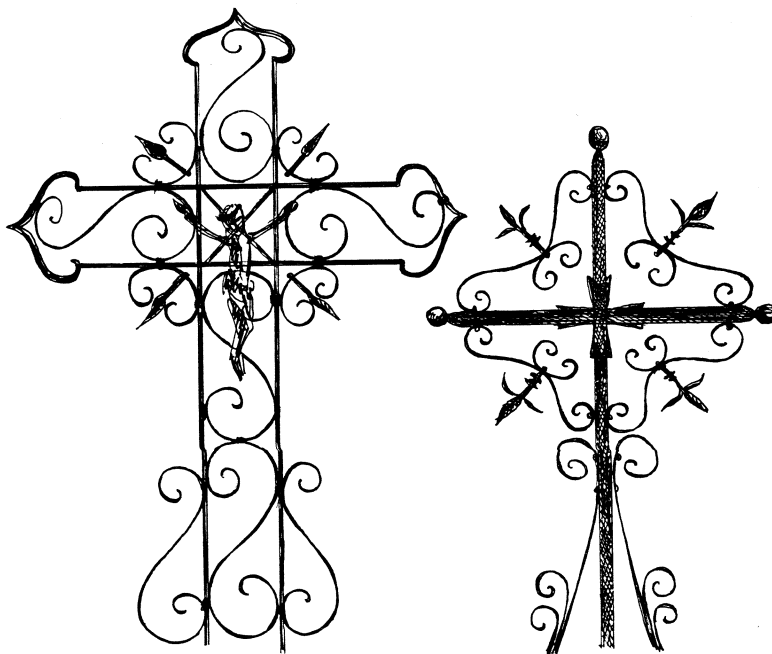
9 pav. Antkapinis kryžius (1965) Seirijų kapinėse (Lazdijų r.). Piešė A.Prelgauskas 1984 m. EMIK 11968

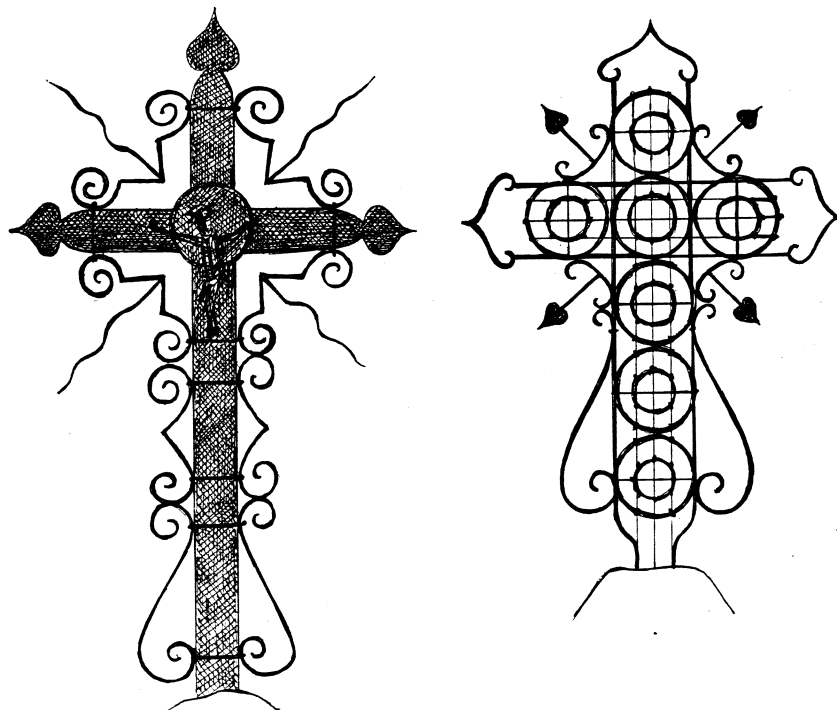
10 pav. Antkapiniai kryžiai (XX a. I pusė). Leipalingio kapinės (Lazdijų r.). Fotografavo J.Vailionis 1977 m., piešė R.Butvilienė

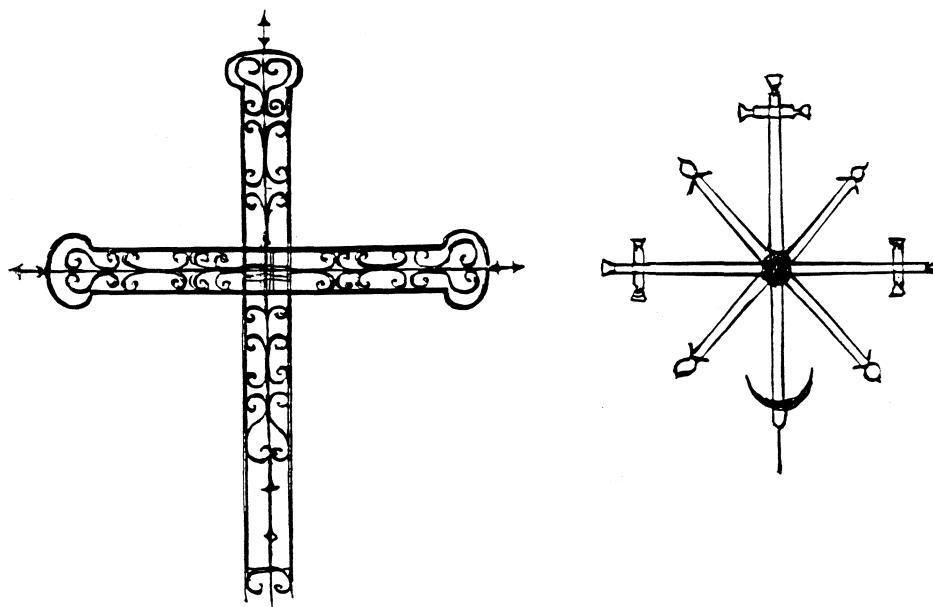
11 pav. Antkapiniai kryžiai (XX a. pr.). Stakliškių kapinės (Prienų r.).
Piešė R.Balsevičiūtė ir R.Butvilienė

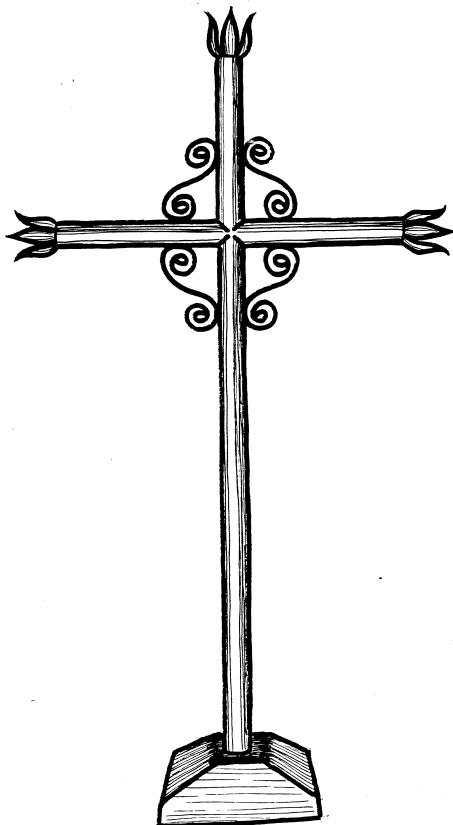
12 pav. Antkapiniai kryžiai (XX a. I pusė). Leipalingio kapinės (Lazdijų r.).
Fotografavo J.Vailionis 1977 m., piešė R.Butvilienė

13 pav. Antkapiniai kryžiai (XX a. 5-6 dešimt.). Gineikonių kapinės (Prienu r.).
Piešė R. Balsevičiūtė ir R. Butvilienė

14 pav. 1 - Antkapinis kryžius, Punsco kapinės; 2 - Punsco bažnyčios kryžius.
Piešė R. Butvilienė

15 pav. Antkapinis metalo vamzdžių kryžius (XX a. pr.). Dieveniškių kapinės (Šalčininkų r.). Piešė G.Kairytė 1965 m. EMIK 5467

THE IRON CROSSES OF SOUTHEAST LITHUANIA

Summary

The oldest type of metal monuments (18th-20th c) can be found on crosses on the roofs of various sacred buildings (churches, chapels, etc.). In most cases such crosses are of transparent structure, clearly seen in perspective, and decorated with slightly enlarged forms of lilies and other flowers. One can see similar crosses standing along roadsides, by houses, or in cemeteries. At times these forged crosses were raised on the tops of tall wooden crosses. The similar decoration of crosses in all of the southeast region of Lithuania have many common features; they probably came from the larger cities of the region (Vilnius, Grodno, Minsk, etc.). There are crosses with similar decorations in some (the older) of the cemeteries in Vilnius.

Some of the metal crosses of the southeast region, in addition to the traditional elements of decoration (suns, moons, stars) also have some details taken from wooden crosses -- tin roofs to cover crucifixes of mass production and also accompaniments of Christ's sufferings.

The iron crosses were often fixed by low little polished stones in the 19th c., but at the end of 19th c. - the beginning of the 20th c. they were placed in tall (up to 1.5 meters) highly polished stones, and even later in cement obelisks. Such crosses were frequently adorned with a folding in the shape of the letters C or S.

The iron crosses erected after World War II were mostly made by local blacksmiths using different remnants from construction metals and from various thickness (6-10 cm.) metal pipes. The arms of the crosses were welded using electric or gas welding equipment. In the latest times the iron crosses are decorated very sparsely or not at all.